

К.А.Байкенжина доцент, заң ғылымдарының кандидаты

Ж.Қ.Сайлауов магистрант

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАҢНАМА БОЙЫНША МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЖІКТЕЛУІ

Меншік құқығын қылмыстық-құқықтық қорғау-меншік құқығының Конституциялық кепілдігінің бірі. ҚР Конституциясының 8-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасында жеке меншік, мемлекеттік және өзге де меншік нысандары тең дәрежеде танылады және қорғалады» [1]. Меншікке қол сұғушылық-кез келген мемлекеттің қылмыстық заң құрылымындағы дәстүрлі қылмыстар.Адамзат тап болған ең алғашқы қылмыстар: жеке адамға қарсы қол сұғушылық, кісі өлтіру, меншікке қарсы қылмыстар, оның ішінде, ұрлау, тонау, алаяқтық болды. Олар қоғамда меншік пайда болған сәттен бастап қоғамдық-экономикалық формациялар мен мемлекеттердің барлығында пайда болды. Қазіргі уақытта меншікке қарсы қылмыстар ҚР ҚК 187-198-б.сәйкес қарастырылған 12 қылмыс құрамын қамтиды.

Азаматтық-құқықтық мағынада меншіктің экономикалық мазмұны - меншік иесінің мүлкі мен оның берілуі (меншік азаматтық заң шығарушы заттық, мүліктік құқықтарға жатқызылған) және құқықтық мазмұны - меншік иесінің құқығы, атап айтқанда осы мүлікті иелену, пайдалану және билік ету құқығы, сондай-ақ меншік иесіне ғана аталған құқықты басқа тұлғаларға (заңды және жеке) беруге тиесілі айрықша құқығы. Меншіктің экономикалық және құқықтық мазмұнын тек жасанды түрде ашуға болады.

Ұрлау және меншікке басқа да пайдакүнемдік қол сұғушылықтар нәтижесінде оның экономикалық компоненті зардап шегеді, бірақ ол, әдетте, физикалық өзгерістерге ұшырамайды. Меншік иесі осыған байланысты

меншіктің заңды құрамдас бөлігі - заңмен аталған кез келген құқықты жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылады. Алайда меншік иесі әлі де меншік иесі болып қалады, себебі ол өз меншігіне басқа тұлғаларға беруге құқылы. Аталған қылмыстарда бұл, әрине, алынып тасталады, себебі меншік иесінің еркі қылмыскер үшін ештеңе емес. Тіпті, сырттай мүлікті ерікті түрде беру орын алатын алаяқтықтың өзінде меншік иесінің немесе заңды иесінің еркін білдіруі жалған сияқты көрініс, себебі олар алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы әрекет етеді.

Мүлікті жою немесе бүлдіру сияқты қылмыстарда меншіктің екі құрауышы зардап шегеді - экономикалық және заңдық. Тиісінше, меншікке қарсы қылмыстардың тектік объектісі осы мүлікке қатысты иелену, пайдалану және билік ету құқығы бар және осы құқықтарды басқа адамдарға беруге айрықша құқығы бар нақты жеке немесе заңды тұлғаға мүліктің нақты және заңдық иелігінен тұратын экономикалық-құқықтық ұғым болып табылады.

Меншікке қарсы қылмыстар негізінен мүліктік қол сұғушылық сипатында болады, өйткені нақты мүлікке қарсы бағытталған. Алайда, біріншіден, бұл мүлікке көп жағдайда ешқандай зиян келтірілмейді, бұл, әрине, кез келген объект үшін міндетті.

Екіншіден, қолсұғушылық нәтижесінде осы мүліктің иесіне және оның өкілеттіктерінің барлық немесе бір бөлігінің берілу жағдайына нақты зиян келтіріледі.

Тиісінше, меншік қатынастары зардап шегеді. Олар қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі болып табылады. 1995 жылғы 25 сәуірдегі қаулыда ҚР Жоғарғы Соты Пленумының тұжырымында бұл жөнінде былайша тұжырым жасалған «Бөтен адамға, соның ішінде мемлекеттік меншікке қарсы қылмыстар туралы істер жария айыптау ісі болып табылады және оларды қозғау, алдын ала тергеу жүргізу және сот талқылауы үшін қылмыстық қол сұғушылық объектісі болған мүлік иесінің немесе өзге иесінің келісімін талап етпейді» [2]. Жоғарыда келтірілген себептер бойынша бұл тұжырым нақтырақ сияқты.

Меншік нысаны саралаушы мәнге ие емес; ол заңда көзделген кез келген нысанда болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген қаулыда ол жөнінде «Меншік нысанына қатысты жауаптылық мәселесі заңда қарастырылмайды, өйткені меншік нысанына байланысты қылмыстарды анықтау қылмыстық жауаптылыққа тартылған адамды айыптау тұжырымдамасының міндетті элементі болып табылмайды» деп атап көрсетілген.

Меншікке қол сұғушылық объектісін талдай отырып, тағы бір жағдай туралы айту қажет. ҚР АҚ 209-бабына сәйкес, мүлік иесі басқа тұлғаға өзінің барлық құқығын (иелену, пайдалану, билік ету) бере алады, бұл ретте меншік иесі өзінің мәртебесін жоғалтпайды [3]. Осы құқықты алған тұлға- иесі-меншік құқығынан туындайтын шектеулі заттық құқықтың иесі болып табылады. Меншік иесі болып табылмайтын тұлғалардың заттық құқықтары ҚР АҚ 216-бабында айтылған. Оларға: жер учаскесін өмір бойы мұраға қалдырып иелену құқығы; жер учаскесін тұрақты (мерзімсіз) пайдалану құқығы; сервитуттар; мүлікті шаруашылық жүргізу құқығы және мүлікті жедел басқару құқығы.

Алайда, ҚР ҚК 188-бабының 1-ескертуінде ұрлық ұғымы бар, меншік иесіне немесе өзге мүлік иесіне зиян келтірілгені туралы айтылған. ҚР ҚК 188-бабында меншік иесіне немесе өзге мүлік иесіне мүліктік залал келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Заң заңсыз иеленуді қорғай алмайтындықтан, бұл жерде заңды иелену туралы сөз болып отыр. Міндетті құқық негізінде иелену, ол меншік құқығынаның туындысы емес және одан тіптен алыс ұғым. Міндетті құқыққа байланысты деликтар азаматтық-құқықтық құралдармен немесе қылмыстық заңның басқа тарауларының негізінде реттеледі.

Меніңше, жәбірленушінің түсінігін өзге мүлік иесінің есебінен кеңейте отырып, заң шығарушы осылайша меншікке қарсы қылмыс объектісінің ұғымы мен шекарасын объективті түрде кеңейтті, бұл қылмыстардың объектісі меншік құқығынан туындайтын шектеулі заттық құқықтар да болуы мүмкін.

Сонымен қатар, меншікке қарсы жасалған қылмыстардың бірі - қорқытып алушылық - мүлік емес, мүліктік сипаттағы іс-әрекеттер болуы мүмкін екенін

атап өткен жөн. Алайда, бұл, әдетте, меншікке қарсы барлық қылмыстар үшін және бопсалау үшін ерекше жағдай. Қылмыстық құқық өзінің меншікті мүлік ұғымын ойлап таппайды; ол негізінен азаматтық құқықта бар, бірақ бұл ұғымның мүлік ұғымының мазмұнымен байланысты қылмыстық-құқықтық пайдаланудың белгілі бір ерекшелігін мойындаған жөн. ҚР АҚ 128-бабы азаматтық құқықтар объектілерін атап көрсете отырып, олардың ішінде: ақша мен бағалы қағаздарды, өзге де мүлікті, оның ішінде мүліктік құқықтарды; жұмыстар мен қызметтерді; ақпаратты; зияткерлік қызметтің нәтижелерін, оның ішінде оларға айрықша құқықтарды материалдық емес игіліктерді (зияткерлік меншік) атап көрсетеді. Бұл ереже өте маңызды, өйткені ол "мүлік" ұғымының шекарасын көрсетеді. Осылайша, мүлікке:

1) заттар, оның ішінде олардың түрлері-ақша және бағалы қағаздар;

2) өзге мүлік; заң шығарушының мәні бойынша, ол заттың белгілері жоқ. Өзге мүлікке азаматтық заңнама энергияның әртүрлі түрлерін - газ, жылу, электр, өзге де түрлерін жатқызады;

3) заң шығарушы өзге мүлікке теңестіретін, бірақ өзінің ерекшелігіне байланысты дербес санатқа толығымен бөлінуі мүмкін мүліктік құқықтар.

Мүлік меншікке қол сұғушылықтың нысанасы ретінде кінәлі адам үшін бөтен, яғни оған меншік немесе заңды иелік ету құқығында тиесілі емес. ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 1995 жылғы 25 сәуірдегі қаулысы мынадай нұсқауды қамтиды: "соттарға ұрлық және өзге де қылмыстардың жасалғаны үшін жауапкершілік ҚР ҚК алтыншы тарауы бойынша тағайындалады, оның негізі бөтен, яғни кінәлінің меншігінде немесе заңды иелігінде тұрмайтын мүлік болып табылады". Келтірілген жағдайдан екі маңызды қорытынды жасауға болады:

1) мүлік кімнің меншігінде немесе заңды иелігінде болуы тиіс;

2) мүлік кінәлі адам үшін бөтен болуға тиіс.

Мүлік кімнің меншігінде немесе заңды иелігінде болуы тиіс. ҚР АҚ 225-бабы меншік иесі жоқ немесе меншік иесі белгісіз заттар не меншік иесі меншік құқығынан бас тартқан заттар ретінде анықтайтын иесіз заттар меншікке қарсы

қылмыстардың объектісі бола алмайды. Иесіз қорғалатын заттарға меншік құқығы, кейбір ерекшеліктерден кейін, иеленудің ескіруіне байланысты, яғни заңды тәртіппен сатып алынуы мүмкін.

Меншік иесінің немесе заңды иесінің саналы шешіміне, мысалы мүліктен оның қажетсіздігіне немесе ескіруіне байланысты бас тартуға мүлікті иеленуден шыққан меншікке қарсы қылмыстың мәні бола алмайды. Көбінесе мұндай мүлікпен жасалатын барлық іс-әрекеттер жалпы қылмыстық жауапкершілікке әкеп соқпайды. Мысалы, қоқысқа қажетсіздіктен меншік иесі тастаған заттарды иемденуге немесе жоюға қатысты әрекет жазаланбайды.

Сонымен бірге меншік иесі ұмытқан және осылайша, оның иелігінен уақытша шыққан мүлік меншікке жекелеген қол сұғушылықтың нысанасы болуы мүмкін. Сөз олжа туралы, қазіргі қылмыстық заңнамада табылған заттарды иемдену жауапкершілікке әкеп соқпайды.

Алайда, ҚР АҚ 227-бабының 4-бөлігіне сәйкес затты тауып алған адам оның жоғалғаны немесе бүлінгені үшін қасақана абайсызда және заттың құны шегінде жауап береді" [3]. Бұл ережелер мүлікті жою немесе бүлдіру құрамдарының заты деп есептеуге негіз береді, бірақ ол заңды негізде табылған адамның меншігіне ауыспаған жағдайларда ғана. Соңғысы бір мезгілде екі жағдай болған кезде мүмкін: затты тауып алған адам бұл туралы полиция органдарына мәлімдеді және заттың иесі өтініш берілген сәттен бастап алты ай ішінде заты табылмады. Сол кезде табылған зат - ҚР АҚ 228-бабына сәйкес оны тауып алған адамның меншігі болып саналады.

Меншік иесімен немесе заңды иесімен жоғалған мүлікті және оған белгілі жерде қараусыз уақытша қалдырылған мүлікті шатастыруға болмайды (жағажайда, моншада, дүкенде баратын уақытта көлік және т.б.). Мұндай мүлік меншікке қарсы қылмыстардың нысанасы болуы мүмкін.

Мүлік кінәлі адам үшін бөтен болуы тиіс, бұл меншікке қарсы қылмыс мәнінің келесі белгісі. Адамның жеке мүлкі, сол сияқты ортақ бірлескен немесе үлестік меншіктегі сияқты, адамның мұндай мүлікке қатысты меншік иесі

құқықтарының барлық кешенін иеленетіндіктен, меншікке қарсы қылмыстардың нысанасы бола алмайды.

Кейде іс жүзінде адам өз мүлкіне тиесілі емес мүлікті иелену үшін әсер ететін жағдайлар кездеседі. Бұл сақтандырылған мүлікті ұрлау көрінісі туралы болып отыр. Алайда, бұл жерде кінәлі адамның жеке мүлкі қылмыс жасау құралы болып отыр, яғни, сақтандыру сомасын алуға қатысты.

Басқа адамдардың заңды иелігіндегі өз мүлкін алудың белгіленген тәртібін бұза отырып иелену бірқатар жағдайларда ҚР ҚК 330-бабы бойынша өзінше өкілеттілік еткені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін[4].

Өз мүлкін жою немесе бүлдіру үшін жазаланбайды. Мәселен, ҚР Жоғарғы Сотының сот алқасы Кечиннің іс-әрекетінде жеке мүлікті заңсыз жою құрамын таппады. Кечин, мас күйінде қонақтан қайтып келген соң, бірнеше сіріңкенің шырпысын жағып, үйінен әйелін іздеген. Нәтижесінде Кечиннің абайсыздығы салдарынан оның жазғы үйі мен қора-қопсысы жанып кеткен. Бұл жағдайда басқа адамдардың мүлкіне залал келтірілмегендіктен, өзіне мүлкіне зиян келтіру қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды.

Мүліктің нақты тиесілігі әртүрлі болуы мүмкін: ол мемлекеттің, жеке тұлғаның, адамдар тобының, ұйымдардың және т.б. меншігінде немесе заңды иелігінде болуы мүмкін. Ол қылмыс нақты жеке тұлғаның меншігіне қарсы бағытталған кезде ғана ауыстырылуы мүмкін.

Негізінен меншікке қарсы қылмыстардың объективті жағы белсенді әрекеттермен сипатталады. Сонымен бірге алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру және мүлікті абайсызда жою немесе бүлдіру сияқты қылмыстар әрекетпен де, әрекетсіздікпен де жасалуы мүмкін. Үйді сатып алу-сату мәмілесі бойынша қажетті мөлшерде баж төлеуден жалтару, оны ресімдеу кезінде мәміленің нақты бағасын хабарламау мүмкін. Осы және басқа да осындай жағдайларда әңгіме аралас әрекетсіздік туралы болып отыр, өйткені адам жасауға тиіс іс-әрекеттердің жетілмеуімен қатар ол жасамауға тиіс болатын іс-әрекеттерді жасайды (мәміленің ойдан төмендетілген бағасын көрсетеді).

Талданатын қылмыстарды сипаттау үшін заң шығарушы қылмыстардың материалдық және ресми құрамдарының құрылымын пайдаланады. Мәселен, материалдық заттарға ұрлаудың көптеген нысандары, алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру, мүлікті жою немесе бүлдіру жатады. Аталған қылмыстардың міндетті белгісі әртүрлі құрамдарда әртүрлі мазмұны бар мүліктік залал болып табылады: кейде (жиі) өзіне тек нақты (оң деп аталатын) залал, кейде - жіберілген пайданы (алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру құрамында) қамтиды. Заңда сипатталған әрекеттер жасалған сәттен бастап қарақшылық, қорқытып алу, автомобильді немесе өзге де көлік құралын ұрлау мақсатынсыз заңсыз иелену аяқталған деп есептеледі.

Көптеген жағдайларда меншікке қарсы қылмыстар құрамы үшін объективті жақтың факультативтік белгілері міндетті болып табылады: қылмыс жасау тәсілі, құралдары, қаруы, орны. Мәселен, барлық ұрлықтар оларды жасаудың нақты тәсілдерімен сипатталады, ол ұрлау нысандарын шектеу негізінде жатыр (ұрлық үшін құпия әдіс міндетті, алаяқтық алдау және сенімге қиянат жасау және т. б. тәсілдерімен сипатталады). Тәсіл-алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру құрамының міндетті белгісі. Ол бұдан басқа, қарақшылық құрамдарын (қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолдану тәсілі), мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру (өртеу, жарылыс тәсілдері, өзге де жалпы қауіпті әдіс) және т.б.

Қылмыс жасау құралы мүлікті абайсызда жою немесе бүлдіру құрамын (құрал - от немесе өзге де аса қауіпті көз) саралайды. Қару - қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды (тиісінше қару-қару немесе өзге де заттар) қолдана отырып, қарақшылық сияқты сараланған қарақшылық түрінің міндетті белгісі. Қылмыс жасалған орынды - тұрғын үйді, үй-жайды немесе өзге де қойманы, егер оларға кіру болса, ұрлаудың барлық дерлік нысандарын саралайды.

Меншікке қарсы қылмыстардың субъективті жағы. Мұндай қылмыстардың субъективті жағы негізінен кінәнің қасақана түрімен сипатталады, бұл ретте

тікелей пиғыл басым (ұрлаудың барлық нысандары мен түрлері, қарақшылық, қорқытып алу, алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру, айдап әкету). Тікелей және жанама ниетпен мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру жасалуы мүмкін. ҚР ҚК 6-тарауында бір қылмыс тек абайсызда жасалады (ҚР ҚК 204-б.). Көптеген қылмыс құрамы үшін пайдакүнемдік мақсат міндетті болып табылады.

Меншікке қол сұғушылық субъектісі. Субъект әртүрлі болуы мүмкін. Мәселен, кейбір қылмыс құрамы үшін заң шығарушы қылмыстық жауаптылықтың жасы - 14 жас: ұрлық, тонау, қарақшылық, қорқытып алу, автомобильді немесе өзге де көлік құралдарын ұрлау мақсатынсыз заңсыз иелену, ауырлататын жағдайларда мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру үшін төмендеу жасын анықтады. Меншікке қарсы қылмыстардың барлық басқа құрамы бойынша 16 жастан бастап қылмыстық жауаптылық туындайтын жас белгіленген.

Мүлік сеніп тапсырылған адам - арнайы субъект қана иемдену және ысырап ету субъектісі бола алады. Арнайы субъектінің белгісі (өзінің қызметтік жағдайын пайдаланатын тұлға), мысалы, алаяқтықты саралайтын белгілердің қатарында көзделген.

Осылайша, меншікке қарсы қылмыстар-бұл ҚР ҚК 6-тарауында көзделген, меншікке қол сұғатын, экономикалық-құқықтық санат ретінде түсінілетін және оған залал келтіретін қасақана және абайсызда қоғамдық қауіпті әрекеттер (әрекеттер мен әрекетсіздік).

Әдебиетте меншікке қарсы қылмыстардың әртүрлі жіктемелері бар. Оларды пайдакүнемдік және пайдакүнемдік емес деп бөлу ең кең тараған деп есептеледі. Өз кезегінде, пайдакүнемдік қылмыстар ұрлық және ұрлық белгілері жоқ қылмыстар болып бөлінеді. ҚР ҚК 6-тарауында көзделген меншікке қарсы қылмыстар 2 топқа бөлінеді: ұрлық және меншікке қарсы ұрлық болып табылмайтын қылмыстар.

Ұрлыққа ұрлық, алаяқтық, иемдену немесе ысырап ету, тонау, қарақшылық, ерекше құнды заттарды ұрлау жатады.

Меншікке қарсы қылмыстар болып табылмайтын ұрлауға, бұл бопсалау, жолымен мүліктік залал келтіру алдау немесе сенімге қиянат жасау, заңсыз иелену (айдап кету) көлік құралының, жою немесе мүліктің зақымдануы (әдейі және абайсызда) жатады.

Тергеушіге қандай қылмыс ұрлыққа жататынын, ал қандай қылмыс - жоқ екенін білу маңызды, өйткені ұрлықты саралау және тергеу кезінде тиісті баптарда көрсетілген белгілерден басқа, ҚР ҚК 188-бабына ескертуде берілген ұрлану белгілерін анықтау талап етіледі. ҚР ҚК 6-тарауында көзделген басқа қылмыстардан ұрлаудың айырмашылықтары нормалардың диспозициясын салыстыра отырып, оңай жүргізуге болады.

Мәселен, ұрлық жасырын ұрлау, тонау - ашық ұрлау, алаяқтық - алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен ұрлау, иемдену немесе ысырап ету - мүлікті, сеніп тапсырылған мүлікті ұрлау, қарақшылық - ұрлау мақсатында шабуыл. Яғни, ұрлық болып табылатын қылмыстар туралы баптарда «ұрлау» терминдері бар.

Басқа да қылмыстарға біз мүлікті жою немесе бүлдіру ғана емес, сондай-ақ автомобильді немесе өзге де көлік құралын ұрлау мақсатынсыз заңсыз иеленуді де жатқызамыз, өйткені бұл қылмыстың міндетті белгісі болып табылмайды[5].

Сонымен, біздің ойымызша, меншікке қарсы қылмыстардың мынадай жіктемесі неғұрлым дұрыс болып табылады:

- 1) ұрлау (ұрлық, тонау, қарақшылық, алаяқтық, иемдену және ысырап ету нысандарында);
- 2) меншікке қарсы өзге де пайдакүнемдік қылмыстар (қорқытып алу, алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру, көлік құралын айдап әкету);
- 3) меншікке қарсы пайдакүнемдік емес қылмыстар (мүлікті қасақана және абайсызда жою немесе бүлдіру).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1.ҚР Конституциясы 30.08.1995 ж. қабылданған, 20.03.2019ж өзгерістермен, толықтырулармен

2.«Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 11.07.2003 ж. нормативтік қаулысы

3.ҚР Азаматтық құқығы.27.12.1994 қабылданған., 17.07.2020ж. өзгерістермен, толықтырулармен

4.ҚР Қылмыстық кодексі 03.07.2014 ж. қабылданған., 20.03.2021ж. өзгерістермен

5.А.Н.Ағыбаев. Меншікке қарсы қылмыстары саралау. Алматы.2015ж